

УДК 364-786-056.83:159.98

<https://doi.org/10.31652/2415-7872-2023-74-89-95>

ВОЛОДИМИР ШАХОВ

<https://orcid.org/0000-0003-1535-2802>
shahovu2016@gmail.com

доктор педагогічних наук, професор,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ВЛАДИСЛАВ ШАХОВ

<https://orcid.org/0000-0002-1069-929>
vshahov75@gmail.com

магістр психології,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського
вул. Острозького, 32, м. Вінниця

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті з'ясовуються особливості становлення професійної ідентичності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки студентів у ЗВО. На підставі проведеного емпіричного дослідження з'ясовані особливості динаміки становлення найважливіших показників професійної ідентичності майбутніх психологів під час навчання у ЗВО, зокрема, були встановлені відмінності, які існують у статусах професійної ідентичності серед студентів молодших і старших курсів.

Ключові слова: ідентичність, професійна ідентичність, самосвідомість, статуси Его-ідентичності, дифузія ідентичності, мораторій ідентичності.

VOLODYMYR SHAKHOV

Doctor of Pedagogical Sciences, professor
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University,
Ostrozhskego str. 32, Vinnytsia

VLADYSLAV SHAKHOV

Master of Psychology
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University,
Ostrozhskego str. 32, Vinnytsia

FEATURES OF FORMATION OF PROFESSIONAL IDENTITY OF FUTURE PSYCHOLOGISTS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

The article elucidates the peculiarities of the formation of the professional identity of future psychologists in the process of professional training of students in higher education institutions. On the basis of the conducted empirical research, the peculiarities of the dynamics of the formation of the most important indicators of the professional identity of future psychologists during their studies at higher education institutions were clarified, in particular, the differences that exist in the statuses of professional identity among junior and senior year students were established.

Based on the conducted empirical research, it was established that the professional identity of junior psychology students is characterized by the beginning of understanding the essence of a psychologist's work, familiarization with its main functions. During this period, there is an entry into a new social and professional environment. The external student identity turns into an internally accepted, conscious, emotionally colored characteristic. This is an unstable stage associated with adaptation to the new social role of the student. Its essence lies in the formation of student identification (I am a student) and an unconscious fascination with the future professional identity.

Senior years are characterized by the realization of a range of roles during professionalization, as well as the formation of new goals and perspectives. This is a period whose essence consists in rethinking and clarifying various options for professional and creative self-development, employment and building a professional career (I am my profession and career). This period can tentatively be called clarifying.

Key words: identity, professional identity, self-awareness, Ego-identity statuses, identity diffusion, identity moratorium.

Інтегративним особистісним показником готовності майбутнього фахівця до професійної діяльності є його професійна ідентичність, оскільки саме вона є центральною категорією професійної самосвідомості особистості, відображає єдність її професійного менталітету й майстерності, породжується професійним досвідом і професійним спілкуванням. Саме вона є тим чинником, що пов'язує між собою реальність і ментальність, свідомість та поведінку фахівця.

Більшість дослідників дотримується думки, що ідентичність як багатовимірний та інтегративний психологічний феномен, забезпечує людині цілісність, тотожність і визначеність, розвивається в просторі процесів самовизначення, самоорганізації і персоналізації, а також обумовлюється розвитком рефлексії при дотриманні певних умов [1].

Вперше в соціально-психологічному плані проблематика ідентичності була опрацьована Дж. Мідом і Ч. Кулі. Ідентичність розглядалася цими авторами як підсумок і як умова соціальної інтеракції [2].

Широке поширення терміну «ідентичність» і його введення в науковий обіг пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, який визначив ідентичність як внутрішню «безперервність самопереживання індивіда», «стійку внутрішню рівність із собою», тотожність особистості, найважливішу характеристику її цілісності та зрілості, інтеграцію переживань людиною своєї тотожності з певними соціальними групами. Бути ідентичним – означає відчувати себе і своє буття незмінним, незалежним від

зовнішніх обставин, так як «тут ми не думаємо ні про те, що будемо робити, ні про те, що хотіли б робити, ні про те, що повинні» [8].

Бути ідентичним також означає переживати хронологію свого життя як єдине ціле, відчувати зв'язок між персональною безперервністю і визнанням цієї безперервності іншими людьми. Основними функціями ідентичності є: адаптивна («оберігає цілісність та індивідуальність досвіду людини») і організуюча («організація життєвого досвіду в індивідуальне "Я"»). Разом з тим, наведені Е. Еріксоном визначення ідентичності, широкі та неоднозначні: термін «ідентичність» автор використовує в багатьох різних сенсах [8].

Серед відомих теоретиків психології особистості (А. Адлер, Е.Еріксон, Г. Олпорт, Р. Кеттел, К. Роджерс, З. Фрейд, К. Юнг) поняття ідентичності розглядається як конструкт, який забезпечує цілісність, тотожність власної особистості [7; 8].

У вітчизняній психології уявлення про ідентичність традиційно розвивалися в рамках досліджень самосвідомості та самоствавлення, а також ідентичність розглядається при вивченні питання самовизначення та соціалізації особистості [1; 2].

Одне зі значень терміну «ідентичність» закладено в теорії когнітивного розвитку Ж. Піаже. Він пов'язує це явище з розвитком поняття об'єктної незмінності, тобто незмінності об'єктів і ідентичність об'єктів виступають еквівалентами. З формальної точки зору поняття «індивідуальна ідентичність» збігається з поняттям «об'єктна ідентичність» [10].

Німецькі соціальні психологи Б. Шефер, Б. Шледер виділяють в структурі ідентичності епістемологічні ознаки об'єктивності-суб'єктивності, що стосується сфери самосвідомості та групової свідомості. Суб'єктивний компонент ідентичності знаходиться у напруженому протиставленні об'єктивному компоненту. В об'єктивному сенсі головна функція ідентичності полягає у виявленні стабільності, тоді як в суб'єктивному аспекті ідентичності, полягає у джерелі змін і варіацій. Індивідуальна ідентичність повинна мати подвійну характеристику на основі цього суб'єктивно-об'єктивного принципу. Ця ситуація досить добре окреслюється поняттям «цінності» як уявлень про бажане і використовуються при оцінюванні об'єктів, подій, що визначають цілі і засоби поведінки, що створюють ідентичність однієї людини або групи. Індивідуальні цінності інтегрують поведінку і переживання окремої людини, надають їм цілісність. Ідентичність суб'єкта залежить від того, як він сам себе інтерпретує, що для нього є цінністю.

Питання про розвиток професійної ідентичності включається в коло загальної проблематики становлення професіонала. Це можливо тому, що професійна ідентичність виступає як внутрішнє джерело професійного розвитку й особистісного зростання будь-якого суб'єкта діяльності [4].

У сучасній психології наразі немає єдності у поглядах щодо визначення сутності ідентичності. Зокрема, Р. Рорті, який заперечує пріоритет цінностей у розвитку ідентичності, висловлює думку про первинність соціального оточення індивіда, про випадковість людського буття, позбавленого ціннісного сенсу.

П. Вріцен визначає ідентичність як «почуття індивідуальності, яке охоплює різноманітні переконання, цінності, здібності і види поведінки на більш високих логічних рівнях. Ми відчуваємо ідентичність, торкаючись матерій глибокої і невиліковної для нас важливості. Ми також відчуваємо ідентичність в інших моментах, глибоких міжособистісних контактів» [2].

Ідентичність у неофрейдизмі розглядається А. Адлером як єдність особистості в кожній людині. Кожен індивід є одночасно єдність особистості та індивідуальний стиль вираження цієї єдності. У психосинтезі дотримуються точки зору, що «Як би не трактувалося відношення між індивідуальним «Я» і загальним «Я» – як відношення тотожності або подібності, відмінності або єдності, – найголовніше ясно бачити (в теорії і на практиці) різницю між «Я» в його сутнісній природі ... і нашого повсякденного образу, нашим обмеженням «Я», або «Его», яке ми зазвичай усвідомлюємо» [4].

К. Юнг, проаналізувавши поняття «індивідуації» і «самості», вважав, що індивідуація полягає в тому, щоб стати окремою істотою і «знайти нашу найглибшу, останню і незрівнянну унікальність, – стати власною самістю». «Розкладання самості – це самовідмова на користь зовнішньої ролі або уявного значення». «Мета індивідуації, таким чином, – не що інше, як звільнення самості від брехливих покривів персони, з одного боку, і від сугестивної влади несвідомих образів – з іншого» [7]. Тобто, на підставі цього К. Юнг робить спробу визначитися не в категоріях самосвідомості, а в категоріях свідомого і несвідомого.

Таким чином, можна виділити наступні рівні опису терміну «ідентичність»:

- 1) рівень очевидності, або раціоналістичний (відображає цілісність, неподільність, натуральність особистості як інтегральна властивість), людина така, якою вона здається;
- 2) понятійний (відображає конкретно-науковий зміст, визначається дослідниками, являє ступінь відповідності людини групі, статті, етносу, роду і ін.);
- 3) глибинний, або ірраціональний (відображає самість, річ у собі, «це така цінність, яка виявляється нею не тільки за зовнішнім виглядом, але вона така за своєю сутністю») [7].

Він ґрунтується на визнанні ілюзорності людського самосвідомості, необхідності розототожнення свідомості з будь-яким наявним змістом свідомості, критиці будь-яких форм самоідентифікації людини в сфері суцього [7].

Слід додати, що ідентичність розуміють і як почуття, і як суму знань про себе, і як поведінкову єдність, тобто вона виступає як складний інтегративний феномен. Ми виходимо з того, що ідентичність є синтезом таких характеристик людини, як тотожність, цілісність і визначеність, в унікальній структурі, привласнення і зміна (переструктурування) якої відбувається в результаті адаптації та суб'єктивної прагматичної переорієнтації в мінливому середовищі.

Описуючи структуру ідентичності, дослідники, по суті, розкривають її зміст. Е. Еріксон визначає зміст ідентичності як конфігурацію, яка поступово об'єднує конституціональні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисти, успішні сублімації і постійні ролі [8]. Це визначає систему цінностей, ідеали, життєві плани, соціальну роль індивіда, його активність в конкретно-історичному житті суспільства.

Е. Еріксон виділяв: а) его-ідентичність і більш широке поняття ідентичності; б) позитивну і негативну ідентичність. У його концепції розкриваються два важливих поняття: «групова ідентичність» і «его-ідентичність» [8]. Крім того, він виокремлює три форми ідентичності за походженням: 1) зовні обумовлену (статеву, вікову, расову, національну, громадянську приналежність); 2) набуту ідентичність (професійний статус, вільно обрані зв'язки, прихильності й орієнтації); 3) запозичену ідентичність (засвоєні ролі, задані деяким зовнішнім зразком, що приймаються під впливом очікувань оточуючих).

Дж. Марсія, який продовжив лінію досліджень Е. Еріксона, визначав ідентичність як «структуру его – внутрішню динамічну організацію потреб, здібностей, переконань і індивідуальної історії» [9]. Дж. Марсія здійснив експериментальну перевірку гіпотетичних припущень Е. Еріксона. Виконавши дослідження щодо з'ясування особливостей формування ідентичності у підлітковому віці, Дж. Марсія виокремив чотири статуси Его-ідентичності: 1) дифузія ідентичності; 2) передчасна ідентичність; 3) мораторій; 4) досягнута ідентичність [8]. Критеріями, що відділяють одну стадію розвитку ідентичності від іншої, Дж. Марсія вважає: а) наявність кризи, б) прийняття зобов'язань (відповідальності) в таких сферах життя, як професійна діяльність і ідеологія (релігія, політика) [8].

У вітчизняній психології [4] традиційно акцент робиться не стільки на зовнішніх аспектах ідентичності, а скільки на внутрішньому «Я». Але в структурі її «Я» є й інші, більш глибокі шари. У них осідає досвід особистості, її минуле, з якого відсівається найбільш значуще для неї, часом незрозуміле іншим, через те, що не було пережито ними самими. Настільки ж глибоко пронизуються особистістю переживання, пов'язані з майбутнім – найближчим і більш віддаленим. У ній завжди закладений незримий «проект» самореалізації, віра в те, що її духовний потенціал не вичерпаний.

Ідентичність – динамічна структура, вона розвивається і переструктурується протягом усього життєвого шляху людини, причому розвиток цей нерівномірний. Він визначається сильним прагненням особистості до набуття ідентичності і руйнівних наслідків при її втраті для людини [9].

На підставі теоретичного аналізу феномену професійної ідентичності, було проведено діагностику особливостей динаміки становлення її ключових структурних компонентів в процесі професійної підготовки у ЗВО. Емпіричне дослідження психологічних особливостей динаміки становлення професійної ідентичності майбутніх психологів проводилося упродовж 2018-2023 рр. зі студентами спеціальності «Психологія» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Результати, отримані в процесі дослідження професійної ідентичності перших курсів, порівнювалися із результатами дослідження четвертих курсів. Таким чином, можна простежити динаміку розвитку психологічних особливостей професійної ідентичності майбутніх психологів.

У процесі дослідження за методикою «Методикою вивчення статусів професійної ідентичності» (А. Азабеля, А. Герцова) було виявлено, що для більшості досліджуваних студентів першого курсу (51%) характерним є такий статус професійної ідентичності як мораторій (криза вибору), що є свідченням усвідомлення проблеми вибору професії, і перебування в процесі її рішення, але найбільш вдалий варіант ще не визначений. Дещо менша кількість студентів першого курсу (34%) демонструє сформований статус професійної ідентичності, у 9% досліджуваних спостерігається невизначений статус професійної ідентичності та у 6% – нав'язаний.

Для четвертого курсу (79%) характерною є сформована професійна ідентичність: професійні плани визначені, що є свідченням осмисленого самостійного рішення. Такий статус професійної ідентичності характеризуються усвідомленістю вибору і бажанням подальшого професійного розвитку. У четвертокурсників наявна впевненість у правильності прийнятого рішення. Цим статусом володіють ті, хто самостійно сформував систему знань про себе, про професійні цінності і життєві переконання. Вони можуть усвідомлено будувати своє життя тому, що вони знають чого хочуть. Також є незначний відсоток досліджуваних студентів четвертого курсу, для яких характерний мораторій (12%), нав'язаний статус професійної ідентичності (6%), і лише незначна частина із них має невизначений статус (3%) (див. рис. 1).

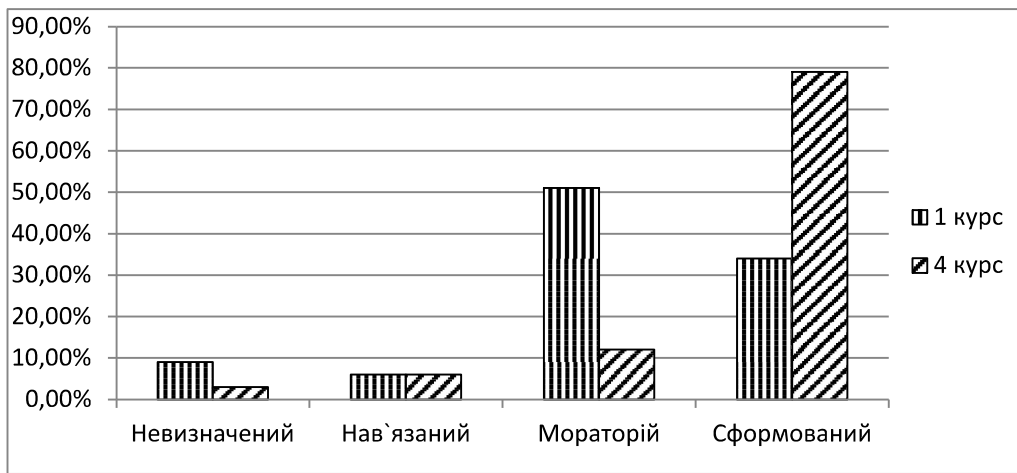

Рис. 1. Розподіл досліджуваних за статусом професійної ідентичності.

У процесі дослідження за «Методикою вивчення статусів професійної ідентичності» було визначено також ступінь вираженості переважаючих статусів ідентичності серед студентів. Зокрема, аналізуючи відповіді студентів, для яких характерний мораторій (криза вибору), можна стверджувати, що у 50% студентів даний статус є вираженим на рівні нижче середнього, у 36% він має середній ступінь вираженості, у 10,4% опитаних виражений вище середнього і у (3,6%) мораторій яскраво виражений. Результати подано на рисунку 2.

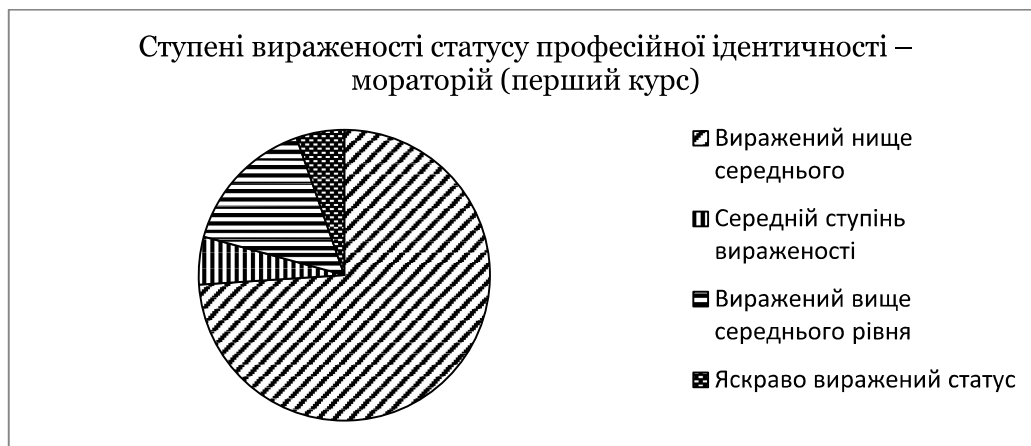

Рис. 2. Розподіл досліджуваних студентів першого курсу за ступенем вираженості статусу професійної ідентичності – мораторій.

Серед досліджуваних четвертого курсу, для яких характерний сформований статус професійної ідентичності, спостерігаються такі ступені вираженості: у (59%) досліджуваних яскраво виражений статус, у (31%) виразність вище середнього рівня і у (10%) середній рівень вираженості. Результати подано на рисунку 3.

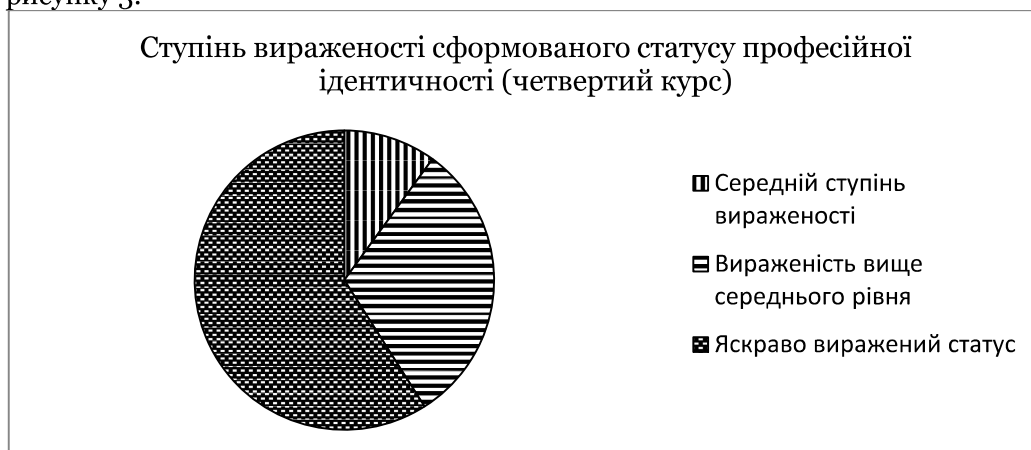

Рис.3. Розподіл досліджуваних четвертого курсу за ступенем вираженості сформованого статусу професійної ідентичності.

За «Методикою вивчення професійної ідентичності (МВПІ)» (Л. Шнайдер) було визначено професійну ідентичність за допомогою слів-асоціацій. В результаті дослідження було отримано дані, що свідчать про переважання псевдоідентичності у 30% досліджуваних студентів першого курсу. Псевдоідентичність характеризується стабільним запереченням своєї унікальності або, навпаки, її амбітним підкресленням з переходом у стереотипію, а також порушенням механізмів ідентифікації, порушенням тимчасової зв'язності життя, ригідністю Я-концепції, хворобливим неприйняттям критики на свою адресу, низькою рефлексією. У 24% студентів першого курсу спостерігається мораторій (криза ідентичності); для 21% – характерна дифузна ідентичність, що характеризується відсутністю міцних цілей, цінностей і переконань і спроб їх активно сформувати; для 16% студентів характерна досягнута професійна ідентичність. У незначної частини студентів першого курсу 9% спостерігається передчасна ідентичність, яка виникає в тих випадках, коли людина взагалі не робила незалежних життєвих виборів, ідентичність нею не усвідомлюється, що є свідченням нав'язаної ідентичності.

За методикою Л. Шнайдер було визначено, що значний відсоток студентів четвертого курсу має досягнуту професійну ідентичність (61%), що свідчить про сформовану певну сукупність особистісно-значущих цілей, цінностей і переконань, які забезпечують почуття спрямованості і осмисленості життя. У 30% студентів четвертого курсу переважає показник псевдоідентичності; для 9% опитуваних характерний мораторій і у 3% студентів старшого курсу була виявлена дифузна професійна ідентичність (див. рис.4).

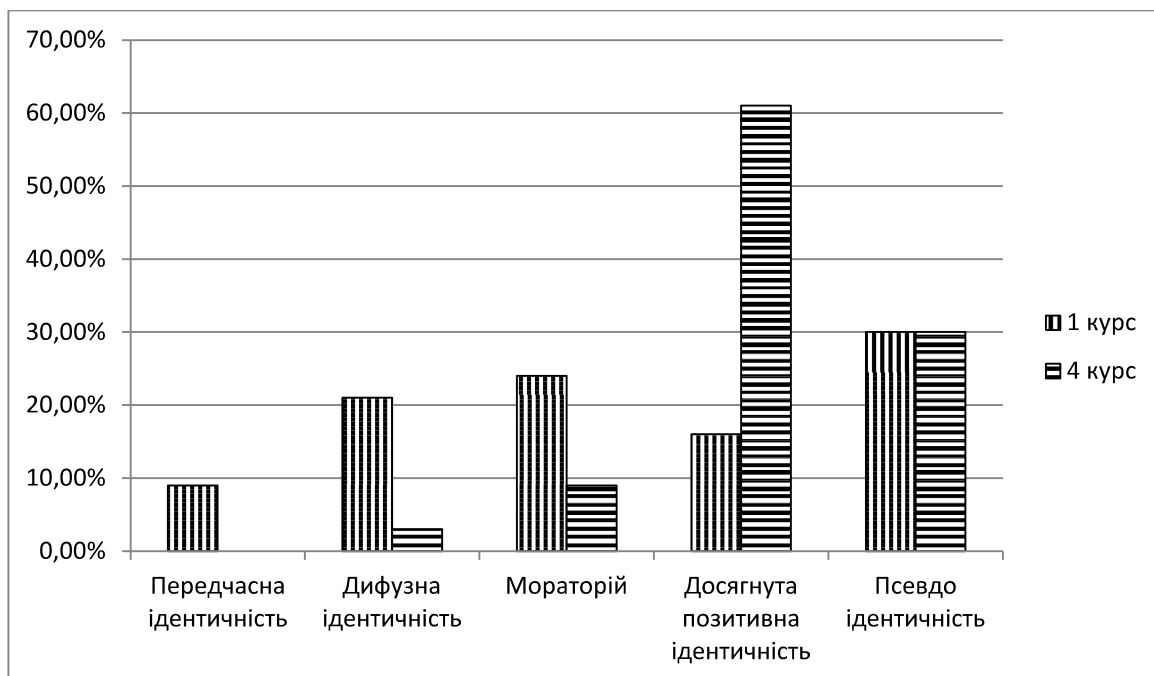

Рис.4. Розподіл досліджуваних за статусом професійної ідентичності.

Отримані дані за методикою «Мотивація досягнення успіху» Ю.М. Орлова засвідчили, що серед студентів першого курсу переважаючим є середній рівень мотивації досягнення успіху (49%), значним також є рівень вище середнього (24%), низький рівень (21%), і у 6% досліджуваних рівень мотивації досягнення успіху вище середнього.

Схожі показники, які притаманні студентам четвертого курсу: у 40% досліджуваних середній рівень мотивації досягнення успіху, для 21% – характерним є рівень вище середнього, у 21% досліджуваних такий рівень є нижче середнього, у 15% – низький рівень і у 3% досліджуваних – високий рівень мотивації досягнення успіху.

Середнє значення рівня потреби в досягненні успіху, що є характерним для переважної кількості студентів першого і четвертого курсів, свідчить про відсутність вираженої тенденції: іноді людина прагне до успіху, іноді уникає невдачі. Усвідомлення даної ситуації дозволяє людині самій почати керувати своєю мотивацією (див. рис. 5).

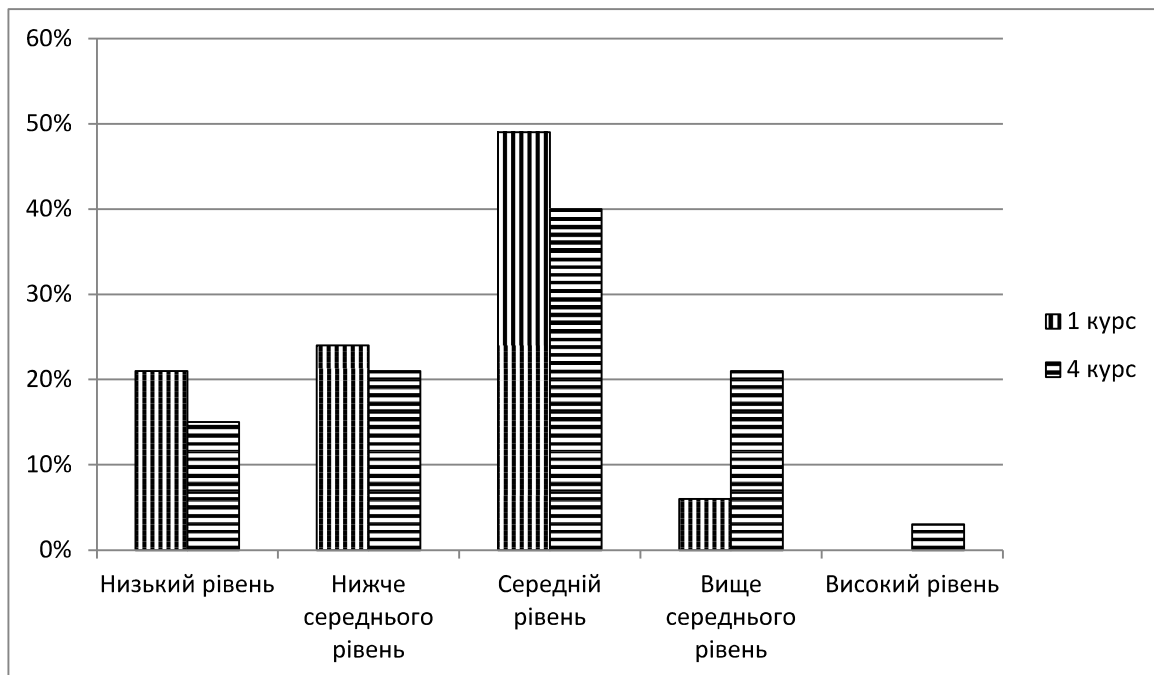

Рис.5. Розподіл досліджуваних за рівнем мотивації досягнення успіху.

Для статистично достовірного порівняння отриманих показників дослідження особливостей психологічного розвитку професійної ідентичності студентів першого та четвертого курсів було використано t-критерій Стюдента.

Порівнюючи результати дослідження професійної ідентичності студентів першого та четвертого курсів, виявлено значні розбіжності у показниках, що визначають нав'язаний, сформований статус професійної ідентичності та мораторій за методикою «Методикою вивчення статусів професійної ідентичності» (А.Азабеля, А.Герцова). Зокрема, визначено наявні достовірні відмінності за шкалою «нав'язаний статус професійної ідентичності» ($p = 0,05$). Це може свідчити про наявність впливу на вибір професії студентів перших курсів близьких або значущих для них людей, а отже, і на формування та усвідомлення їхньої професійної ідентичності.

Велику різницю між курсами становлять дані за шкалою «мораторій» ($p = 0,05$), що характеризує переважання в студентів першого курсу стану кризи ідентичності й активні намагання вирішити її, випробовуючи різні варіанти. Статус "Мораторію", зазвичай, передбачає високу тривожність.

Також значущий показник виявлено за шкалою «сформований статус професійної ідентичності» ($p = 0,05$). Сформований статус професійної ідентичності притаманний четвертому курсу, що свідчить про визначеність професійних планів, що стало результатом осмисленого самостійного рішення.

Методика вивчення професійної ідентичності (МВПІ) (Л.Шнайдер) дає чітку характеристику професійної ідентичності за допомогою самоопису студентів у категорії професійного становлення. Достовірно значущі відмінності спостерігаються між показниками дослідження першого та четвертого курсів ($p = 0,05$). Більша частина студентів четвертого курсу має досягнуту професійну ідентичність, що свідчить про сформовану певну сукупність особистісно-значущих цілей, цінностей і переконань, які забезпечують почуття спрямованості та осмисленості життя.

Висновки. Таким чином, професійна ідентичність студентів молодших курсів спеціальності психологія характеризується початком осмислення сутності діяльності роботи психолога, ознайомлення з його основними функціями. В цей період відбувається входження в нове соціальне і професійне середовище. Зовнішня студентська ідентичність переходить у внутрішню прийняту, усвідомлену, емоційно забарвлену характеристику. Це нестабільний етап, пов'язаний з адаптацією до нової соціальної ролі студента. Сутність його полягає у становленні студентської ідентифікації (Я-студент) і неусвідомленому захопленні майбутньою професійною ідентичністю.

Для старших курсів характерним є усвідомлення у ході професіоналізації спектра ролей, а також формування нових цілей і перспектив. Це період, сутність якого полягає в переосмисленні й уточненні різноманітних варіантів професійно-творчого саморозвитку, працевлаштування і побудови професійної кар'єри (Я-моя професія і кар'єра). Цей період умовно можна назвати уточнювальним.

Література

1. Галузяк В. М., Добровольська К. В. Розвиток професійної самосвідомості студентів вищих навчальних закладів: Монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. 256 с.
2. Дружиніна І. А. Дослідження динаміки розвитку структурних компонентів професійної ідентичності майбутніх практичних психологів. *Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2008. 120 с.
3. Павлюх В. В. Особливості дослідження професійної ідентичності у майбутніх практичних психологів. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Соціально-педагогічна.* 2009. №11. 200 с.
4. Чепелева Н.В. Ідентичність особистості в контексті психологічної герменевтики. *Наукові студії із соціальної та політичної психології : [зб. статей АПН України, Інститут соціальної та політичної психології / редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін.].* Київ: Міленіум, 2006. Вип. 13 (16). С. 13–25.
5. Шахов В. І., Шахов В. В. Професійна ідентичність психолога як складова його професійної самосвідомості. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія.* 2018. Випуск 53. С.238-244.
6. Шахов В. І., Шахов В. В. Ієрархія психологічних детермінант розвитку професійної ідентичності студентів – майбутніх психологів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія.* 2020. Випуск 63. С. 227- 233.
7. Юнг К. Г. Психологія несвідомого. Київ: Центр навчальної літератури, 2022. 404 с.
8. Erikson E.H. *Childhood and society* (2nd ed.). New York: Norton, 1963. 261 p.
9. Marsia J.E. Identity in adolescence. *Handbook of adolescent psychology.* Adelson J. (ed.). N.Y.: John wiley, 1980. P. 109-137.
10. Piaget Jean. Brockhaus Enzyklopädie / Hrsg.: Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus, Wissen Media Verlag.

References

1. Haluziak V. M., Dobrovolska K.V. Rozvytok profesiinoi samosvidomosti studentiv vyshcheykh navchalnykh zakladiv: Monohrafiia. [Development of professional self-consciousness of students of higher educational institutions: Monograph]. Vinnytsia: TOV «Nilan LTD», 2015. 256 s.
2. Druzhynina I. A. Doslidzhennia dynamiky rozvytku strukturnykh komponentiv profesiinoi identychnosti maibutnykh praktychnykh psykholohiv [Study of the dynamics of the development of structural components of the professional identity of future practical psychologists]. *Aktualni problemy psykholohii: zb. naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuksa APN Ukrainy* / za red. S. D. Maksymenka. Kyiv : DP "Informatsiino-analitychne ahentstvo", 2008. 120 s.
3. Pavliukh V. V. Osoblyvosti doslidzhennia profesiinoi identychnosti u maibutnykh praktychnykh psykholohiv [Peculiarities of the study of professional identity in future practical psychologists]. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho nats. universytetu imeni Ivana Ohienka.* Ser.: Sotsialno-pedahohichna. 2009. 200 s.
4. Chepelieva N.V. Identychnist osobystosti v konteksti psykholohichnoi hermenevtyky [Identity of the individual in the context of psychological hermeneutics]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii : [zb. statei APN Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii / redkol. : S.D. Maksymenko, M.M. Sliusarevskyi ta in.].* K. : Milenium, 2006. Vyp. 13 (16). S. 13-25.
5. Shakhov V. I., Shakhov V. V. Profesiina identychnist psykholoha yak skladova yoho profesiinoi samosvidomosti [Professional identity of a psychologist as a component of his professional self-awareness]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Pedahohika i psykholohiia.* Vypusk 53, 2018. S.238-244.
6. Shakhov V. I., Shakhov V. V. Iierarkhiia psykholohichnykh determinant rozvytku profesiinoi identychnosti studentiv – maibutnykh psykholohiv [Hierarchy of psychological determinants of professional identity development of students – future psychologists]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: pedahohika i psykholohiia.* 2020. Vypusk 63.S. 227- 233.
7. Yunh K. H. Psykholohiia nesvidomoho. [Psychology of the unconscious]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury, 2022. 404 s.
8. Erikson E. Identität und Lebenszyklus. Drei Aufsätze; Frankfurt a.M. 1966; 2. Aufl. 1973.
9. Marsia J.E. Identity in adolescence. *Handbook of adolescent psychology.* Adelson J. (ed.). N.Y.: John wiley, 1980. P. 109-137.
10. Piaget Jean. Brockhaus Enzyklopädie / Hrsg.: Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus, Wissen Media Verlag.